

Gemeenschap en Traditie: hoe werkt het?

Rede ter gelegenheid van de opening van
Het jaar van Winschoten ... en het Oldambt

Prof. dr. Wout J. van Bekkum

Met een titel als deze volgen meer vragen dan antwoorden, maar de algemene vraag naar de verhouding tussen een gemeenschap en haar traditie kan evengoed voor het verleden worden gesteld, hoe heeft dat gewerkt voor een stad als Winschoten, als ook voor het heden, hoe is de Winschoter geschiedenis in sommige opzichten een voorbeeld voor nu, hoe werkt het voorbeeld ervan door tot in onze tijd en samenleving? Daarom veroorloof ik me om hier en daar vergelijkingen te trekken tussen de joodse gemeenschap van Winschoten en omgeving toen en de immigrantengemeenschappen van nu, met iets te groot gemak in onze tijd aangeduid als 'de moslims'. Met deze vergelijking vallen wij met de deur in huis, want ook als het om benamingen ging binnen en buiten de joodse groep, dan zouden de meeste Winschoters spreken van 'jeudn' en de officiële instanties van 'Neerlands Israël' of zelfs 'Groningens Israël' en de joodse elite zou op gezag van de Haagse regeringsbesluiten zichzelf omschrijven als 'Israëlieten', behorende tot het N.I.K. Let u even op twee dingen: Kerkgenootschap, dus toch e.s.v. joodse kerk; en Israëlietisch, dat is niet hetzelfde als het nu vaak gebruikte woord Israëli, want dan gaat het om een staatsburger van Israël.

Er kan verwarring en onduidelijkheid ontstaan, ook bij het begrijpen van gebeurtenissen en ontwikkelingen binnen de Winschoter-joodse gemeenschap van voor de Tweede Wereldoorlog. Wisten zij zelf op een gegeven moment nog wel wie zij waren? Zo weinig als met de moderne term 'de moslims' recht gedaan wordt aan de grote variatie van landen, vanwaar moslims naar Nederland gekomen zijn of de richtingen binnen de Islam, zo weinig zegt in feite het begrip 'de joden van Winschoten'. Gaat het nu wel of niet om een eenheid, want ook hier lijkt de generalisering toe te slaan, omdat in het Nederland van vroegere dagen de verschillen tussen politieke richtingen zoals liberalen en socialen of religieuze gezindten zoals katholieken en joden groot waren. De een wist niets van de ander en gegeven deze strakke verzuiling die hier uit de vergetelheid wordt gehaald waren ook joden vooral op zichzelf aangewezen en werden daarom voor één uniforme bevolkingsgroep gehouden. Feit is wel dat Winschoten gedurende de 19e eeuw een joodse gemeente had die als groep de tweede religieuze gezindte van de plaats vertegenwoordigde. Ook dat lijkt in het klein op de Islam van nu als derde en mogelijk spoedig als tweede religieuze stroming in

Nederland. Voor een kijk op het verleden is historische studie van de Winschoter joden van belang en het is verheugend dat we in deze jaren publicaties hierover hebben gezien zoals het boek van Paul Brood en Bert Schut uit 2003 en zoals het nog te verschijnen boek van Els Boon en Han Lettinck met opnieuw vele onbekende gegevens. Dan nog wordt niet alles in boeken opgetekend wat vele mensen hier ter stede persoonlijk nog weten over joodse plaatsgenoten die zij hebben gekend, want er doen vele persoonlijke verhalen de ronde, zoals ik drie jaar geleden nog op een lezing van kortweg het Nut kon vaststellen.

In ieder geval weten we, dat Winschoten van oudsher een aantrekkelijke plaats was voor joden die uit alle delen van vooral Duitsland naar Oost-Groningen kwamen. Zij vestigden zich hier omdat er behoefte was aan handelsgoederen en omdat de Republiek van de Zeven Verenigde Nederlanden hen een relatieve vrijheid bood. Halverwege de 18e eeuw werden in Winschoten en omgeving besnijdenissen verricht en was er dus erkenning voor de eigen gebruiken en rituelen. Het aantal joodse immigranten werd snel groter en dat leidde eind 18e eeuw tot een eigen begraafplaats en een eigen synagoge. Juist de tijd van vestiging en zichtbaar wordende aanwezigheid is boeiend, want uit oudere documenten en brieven wordt duidelijk dat de joden onderling sterk van elkaar verschilden. Met geschiedenis gaat het nou eenmaal altijd zo dat we meer weten over de elite en de bovenlaag van een bevolkingsgroep dan van de onderlaag, dus hoe de gewone joodse man of vrouw in die tijd naar zichzelf keek is niet helder te reconstrueren, maar er valt wel iets over te veronderstellen: de burgerlijke gelijkstelling gaf deze mensen gelegenheid om in elke beroepsgroep binnen te komen, maar de meesten bleven wat ze waren: veehandelaren, textielhandelaren, venters, slaggers, bakkers, kortom, in bepaalde beroepen waren joden veel sterker vertegenwoordigd dan in andere. Bij velen onder u mag nog bekend zijn dat week- en jaarmarkten regelmatig van datum verschoven om de joden ter wille te zijn bij gelegenheid van hun feestdagen.

Als wij binnen de toenmalige georganiseerde joodse gemeente kijken, ook kehilla of kille genoemd, dan spelen daar rabbijnen en bestuurders de hoofdrol. Het is opmerkelijk dat de functie van de rabbijn van de vertrouwde leraar van Bijbel en Talmoed verschuift naar een soort van hoger opgeleide geestelijke of pastor. De traditiegetrouwe rabbijn handelde soms tegen de meer vrijzinnige wensen en doelstellingen van de bestuurders in, die in Nederlandse documenten naar het Hebreeuwse woord *parnas* ook de *parnassijnen* werden genoemd. Hier zou ik een bescheiden parallel willen trekken tussen de rabbijnen van toen en de imams van nu, want ook nu gaat het om import-imams die doorgaans veel radicaler zijn dan de gemiddelde Nederlandse moslim lief is. De rabbijnen van toen kwamen bij hun eigen gemeente veelal wat vreemd over, waren uitgenodigd om vanuit Duitsland of verder weg een joodse gemeente in NL te dienen, hadden moeite met de

Nederlandse taal en kritiseerden de in hun ogen vaak losser gehanteerde traditie ter plaatse. Berucht in de Winschoter historie zijn de klachten van rabbijn Aaron Frankforter die het begin 19e eeuw keer op keer aan de stok had met bestuurders en gemeenteleden en hiervoor moest boeten met inhouding van zijn salaris en pensioen. Het veronderstelde respect voor de rabbijn was duidelijk verminderd of zelfs vervlogen en daarin volgde Winschoten een landelijke en ook internationale trend. Het blijft daarom verbazend dat er zo weinig is binnengedrongen van wat er over de grens met Duitsland aan hervorming van het Jodendom werd gerealiseerd. Wie halverwege de 19e eeuw Winschoten zou vergelijken met Aurich, Leer, en vooral Emden zou grote verschillen zien: in Emden was sterke aanpassing van de erediensten doorgevoerd, er werd veel gepreekt en gebeden in de landstaal, het Duits, in plaats van in het traditionele Hebreeuws, de rabbijn en de voorzanger behoorden tot een geleerdenelite met hogere opleiding, aan te spreken als Herr Dr. Rabbiner of Herr Obercantor. Wat een groot contrast op zo'n korte afstand tot Winschoten waar blijkbaar de conservatievelingen onder de binnenkomende rabbijnen het plaatselijke streven naar verandering en vernieuwing tegenhielden. Een twijfelachtig succes werd wel geboekt op het punt van de orde en tucht in de synagogediensten: wat oorspronkelijk als een enorm doorelkaar zingen en bidden is bedoeld, werd aan strenge plechtige regels onderworpen: men mocht niet langer te laat komen, niet op de grond spuwen, niet opzichtig hoesten en kuchen, niet voortdurend er doorheen praten, niet tussentijds weglopen, kortom, wie rond 1870 de Winschoter synagoge of sjoel zou binnenlopen zou misschien letterlijk nog zogenaamd 'lawaai als in een jeudenkerk' aantreffen, maar het was veel strakker vergeleken met wat men in synagogen in b.v. Oost-Europa kon horen en zien.

Zo botste de oudjoodse mentaliteit met een vorm van beschavingszin die in het Winschoter verenigingsleven een rol ging spelen. Een mooi voorbeeld: in 1878 werd in sociëteit de Harmonie een toneelstuk opgevoerd met daarin een joodse handelaar uitgebeeld. Joodse leden van de Harmonie ergerden zich hieraan en schreven – ik citeer: “De heer Paume die een joodse handelaar moest voorstellen had zijn gezicht lelijk gemaakt, gebruikte afzichtelijke gebaren en legde het er in zijn dialect dik bovenop zodat iedereen moest denken dat het om een jood ging, maar ons, joodse leden van de Harmonie, deed het vooral denken aan een wandeling door dat deel van Amsterdam waar op allerlei vreemde manieren koopwaar aan de man wordt gebracht, iets wat hier in Winschoten op maandag in de regel ook op onze veemarkt voorvalt”. U hoort het, het gaat om joodse Winschoters die zich aan de stereotiepen ergerden en er afstand van namen, zichzelf omschrijvend en daarvan zeker overtuigd dat zij – ik citeer: “welopgevoede ingezetenen van Winschoten waren die vaststellen dat de beschaving onder onze geloofsgenoten zodanig is toegenomen dankzij de goede inrichtingen van

onderwijs, die men hier aantreft, dat wij verwachten dat er een massa stemmen zal opklinken om de niet geheel ongecultiveerden onder onze geloofsgenoten dat komieke, scandaleuse van dit toneelstuk te besparen".

Dit is een karakteristieke zinsnede die bewijst dat Winschoter joden afstand namen van anderen in hun gemeenschap die niet zo goed konden meekomen in burgerlijke aanpassing en algemeen onderwijs, een standsverschil mogen we dit ook noemen die in de loop van de tijd alleen maar sterker werd en gevolgen had voor het reilen en zeilen in de gemeente. Het is één van de mogelijke redenen voor allerlei geruzie over de inhoud van het joodse onderwijs ten opzichte van de reguliere vakken en joden die het iets beter hadden, stuurden al vanaf 1850 hun kinderen liever naar de openbare school dan alleen naar joods onderwijs. Uiteindelijk besloten de bestuurders joods onderwijs alleen nog aan te bieden voor kennis van de eigen religie en traditie, maar toen wilden B&W van Winschoten liever een aparte joodse school houden, zogenaamd vanwege plaatsgebrek op de drie openbare scholen. Op dit punt is het onzeker of, ik zeg het opzettelijk wat beladen, witte en zwarte scholen gescheiden zouden blijven of toch in elkaar moesten opgaan.

Zo werkte dat dus blijkbaar in een gemeenschap, waar joods leven en traditie niet zozeer door vooraanstaanden gestalte werd gegeven, maar door de arbeider, handelaar en winkelier die dezelfde strijd om het bestaan moest voeren als elke andere Winschoter. Zij deden in toenemende mate mee aan het algemeen sociale en culturele leven, maar waren nog meer actief in eigen joodse verenigingen. Winschoten kende eind 19e eeuw een Israëlitische Rederijderskamer met de naam Weldoen is ons Streven, er was een afdeling van de Maatschappij tot het Nut der Israëlieten, twee toneelclubs en twee jeugdgroepen. De vraag is wat deze mensen nog met elkaar verbond, want iedereen was formeel in tel als burger van het land. We kunnen het antwoord niet vinden in de beleving van het Jodendom zoals de rabbijnen van Winschoten en de opperrabbijnen van Groningen zich dat voorstelden, want dat werkte in ieder geval niet! Natuurlijk was men bij persoonlijke gebeurtenissen zoals besnijdenis, meerderjarigheid, huwelijk en sterven aangewezen op de locale gemeente en bleef de synagoge functioneren als centrum van de gemeenschap. Ook was in principe iedereen minstens gehouden aan een minimale portie kennis van het Hebreeuws, voldoende voor het lezen van Bijbel en gebeden, natuurlijk met een traditioneel Duits-joodse uitspraak, maar de lessen hiertoe verzandden in zinloos herhalen van teksten die in de synagoge werden voorgedragen en veel verder ging het niet. Wat bleef was vooral de kracht van een traditie, een familietraditie of groepstraditie bij uitstek waarin de sabbat als rustdag en de feestdagen als bijzondere gebeurtenissen overeind bleven. De sabbat als rustdag voor de joden was voor Winschoten even kenmerkend als de zondag voor de christenen. Er was niemand die tot de joodse gemeenschap werd gerekend

die een Grote Verzoendag of Jom Kippoer, in Winschoten zal men hebben gezegd: joumkipper, zou durven overslaan en op zo'n moment zat de synagoge in de Bosstraat of Bosstroade tjokvol. Ook Pesach of joods Pasen was een voor iedereen zichtbaar feest, wanneer joodse kinderen op school matzes aten in plaats van gewoon brood. Ook hier een voorzichtige vergelijking met het Nederland van nu, waar meer en meer mensen weet hebben van het islamitische Suikerfeest of de vastenmaand Ramadan. Hetzelfde geldt tegenwoordig ook voor enige herkenning van het Arabisch, want de klanken en het schrift van het Arabisch zijn vooral bij jongeren van nu al veel vertrouwder dan bij de oudere generatie en in Randstadjongerentaal zitten veel Arabische uitdrukkingen.

Zo was het vroeger ook in Winschoten met de in de dagelijkse spraak voorkomende Hebreeuwse woorden die uit het officieel teruggedrongen Jiddisch stamden. Velen van u weten dat daaruit woorden in het Nederlands zijn blijven hangen zoals mazzel, geluk, of iets is tof, goed, of zelfs het woord lawaai dat in het Hebreeuws 'begeleiding bij begrafenis' betekent, een gebeurtenis waarbij joden in oorsprong in het hardop klagen en huilen om de gestorvene zogenaamd veel lawaai maakten. Minder bekend is de invloed van het Jiddisch op het Gronings, waarvan een prachtig voorbeeld het woord begrotelek of begroodelk is, of de uitdrukking: het begroot mie. In het Jiddisch is charote namelijk spijt, en het begroot mie betekent in de eerste plaats: dat vind ik jammer, begrootelek is spijtig. Heel bijzonder wordt het als het om woorden en uitdrukkingen gaat die vooral en misschien wel alleen in Winschoten werden gebruikt, door joden en via hen ook door Winschoters. U kunt het zelf al raden want wie buiten Winschoten zou zomaar weten dat de stad als Soddem bekend staat en iedereen daar in feite een Soddemer of een Soddemse is. Het volksverhaal wil, dat er een verband zou zijn met het bijbelse Sodom, maar of de plaatselijke losbandigheid tot zo'n benaming aanleiding geeft laat ik liever aan uw eigen oordeel over...

Met alles wat joden voor Winschoten hebben betekend kan worden geconcludeerd dat de joden als groep niet of nauwelijks een eenheid hebben gevormd, noch religieus, noch sociaal, noch cultureel. Aan de buitenkant leek het maar zo, want ik maak me sterk dat anderen in Winschoten voor de binnenkant speciale interesse toonden, verzuild als men was en bleef binnen de grenzen van eigen familie, groep en kerk. Een huwelijk tussen jood en niet-jood bleef een uitzondering, hoewel de getallen tot 1940 opliepen. Intern onderscheid liep langs de lijnen van religieus en wereldlijk, arm en rijk, hoog en laag, zoals in elke andere groepering. 'Wel geliek en toch vrumd', heeft iemand uit Winschoten hierover gezegd en geschreven, en wie kan dat anders geweest zijn dan Saul van Messel, Jaap Meijer, over wie we op 6 maart a.s. een aparte voordracht zullen horen en aan wie in dit Winschotenjaar een zeer welverdiende expositie zal worden gewijd. Tot nu toe is hij vrijwel de enige stem die tot ons doordringt, maar het is te hopen dat er in de nabije toekomst

nog meer te leren en te lezen valt over dat boeiende verhaal van de joden in
Winschoten, omdat je dat zo mooi kort in het Gronings kunt zeggen:

in 't heedn ligt aal 't verleedn